

Identitás és kommunikáció a posztkommunista világban

Dr. Buda Béla –

Adalékok a magyar köz- és magánéleti
kommunikáció fenomenológiájához, pedagógiájához

(1939.) orvos, pszichiáter, pszichoterapeuta és addiktológus szakorvos. Pályájának kezdetétől (amelyből 1978 és 1995 között egy kórházi pszichoterápiás osztály és ambulancia vezetése emelhető ki) deviáns viselkedésformák, különösen függőségek (leginkább alkoholizmus) kezelésével foglalkozott, pszicho- és szocioterápiás módszerekkel, csoportos és családi terápiás keretekben. E témaköreiben szociológiai és antropológiai tanulmányokat is folytatott, ill. e problémák megelőzési vetületeit is vizsgálta. A későbbiekben a megelőzés és az egészségfejlesztés területein dolgozott, több országos intézet vezetője volt. Minden munkájában a kommunikáció aspektusai ragadták meg, így elsősorban kommunikációs szakemberként definiálja magát. Sok könyvet írt, főleg a közvetlen emberi kommunikáció, az empátia, a mentálhigiéné és a pszichoterápia területével kapcsolatosan. Több szaklapot alapított és szerkesztett, ill. több nemzetközi szervezetben volt szakértő. Oktatott a Semmelweis Egyetemen (orvosi szociológiát, antropológiát, kommunikációt). Tanszékvezető (kommunikáció) volt a Károli Gáspár Református Egyetemen, dolgozott a Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskolán is. Jelenleg tudományos munkatárs a Nemzeti Drogmegelőzési Irodában és az Országos Addiktológiai Centrumban.

A hetvenes évek végére nyilvánvalóvá vált, hogy bizonyos deviáns magatartásformák mind gyakoribbak Magyarországon (főleg az öngyilkosság és az alkoholizmus), és hogy általában a deviancia súlyos társadalmi problémát jelent. Minderről a társadalmi kommunikáció rendszerében lényegében nem volt szabad beszélni (a drogkérdés teljes, a szuicidium részleges tilalom alatt volt). Tudományos, illetve szakmai keretek között bizonyos diskurzus megengedhető volt, a nyolcvanas években tárcaközi kutatás indult e témakörben, jellegzetes eufemisztikus címmel: a társadalmi beilleszkedés zavarai, vagy ahogy

akkoriban neveztük, a „tbz kutatás”¹. Mint a vizsgálódás keretében kitűnt, az irodalom a maga módszereivel igencsak kiterjedten foglalkozott a devianciával,² és ezután ezt mind kiterjedtebben vette át a média, és a kérdés lassan politikai gyúanyag lett, a rendszerváltozás egyik feszítő eleme, hiszen az országot fenyegető gondban a kommunista rendszer a saját arculatának védelmével volt elfoglalva, és a probléma ellen alig tett valamit. Sok más ilyen terület is volt, pl. a devianciával rokon természetű súlyos halandósági és megbetegedési helyzetben sem történt semmi, a téma erőtlen háritási kísérletein kívül³.

¹ Andorka R.-Buda B. stb.: Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest, Kossuth, 1986. München Iván (szerk.): Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarokról. Budapest, Kossuth, 1988

² B. Juhász Erzsébet: Hősök vagy balekok? A társadalmi beilleszkedés zavarai a hetvenes évek irodalmában. Budapest, Kossuth, 1989

³ A helyzetről átfogó képet ad a KSH következő kiadványa: Halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1980-1992. Budapest, KSH, 1994

A deviancia esetében nemcsak a pártvezetés érezhette magát kényelmetlenül, tulajdonképpen a köztudat sem értette a dolgot, hiszen a „kádári alku” tetőfokán, sikeréveiben éltünk, jó volt az életszínvonal, az emberek gyarapodtak (már túl voltunk az „eredeti tőkefelhalmozás” korszakán, a hatvanas éveken), a szabadságjogok is növekedtek, különösen a többi ún. szocialista országhoz képest (és ez az összehasonlítás is egyfajta politikai konzolidáló erő volt).

A „tbz” vizsgálatok részeseként és saját munkáim keretében magam is azok közé tartoztam, akik e jelenségre keresték a magyarázatot. Számomra az anómia koncepciója volt irányító jellegű:⁴ a társadalmi - személyközi, csoportos, közösségi - integráció zavara vagy elégtelensége, amely sok faktor révén jöhet létre. Az affluencia időszakában a vetélkedés a segítség, támogatás folyamatait gyengíti és a normák, a kívánatos minták megvalósításában elmaradókat fokozottan rekeszti ki és izolálja. A szociális támaszrendszerek gyengesége egyébként is szembevető volt, kivált a nyugati világgal összehasonlítva, ahol a helyi közösségek (ezen belül önkormányzatok, egyházak, emberbaráti szervezetek) tevékenysége mellett éppen hatalmas mozgalommá vált az önsegítés, míg nálunk mindenfajta „csoportosulás” tilos volt, az egyházak nem léphettek túl a templomokon és a parókiákon, területi szociális segítség alig létezett. A betegek, öregek, bajbajutottak magányossága, izolációja óriási méretű volt (az ilyen emberek magukra maradtak a fiatalok által elhagyott tanyákon vagy falvakban, míg láthatóan „útban vol-

tak”, ha a család magával vitte őket a városi lakótelepekre). Az erőltetett horizontális és vertikális mobilitás (indusztrializáció, urbanizáció, a mezőgazdaság ún. nagyüzemi átalakulása stb.) nemcsak az eredeti gyökereket (lokális kultúrát, vallást, rokonsági rendszert stb.) tette tönkre, de lényegében atomizálta az embereket az új életterekben (a „tbz” vizsgálatokban felszínre került becslés szerint 1952 és 1962 között a magyar lakosság kb. 60%-a váltott életformát és lakóhelyet, ezen belül társadalmi „osztályt”, - az ilyen mérvű változás az ipari forradalom országaiban 100-150 évet vett igénybe, és akkor is sok problémát okozott)⁵.

A kommunizmus tehát, úgy tűnt, nem közvetlenül a terrorral, ideológiával teremtette ki a társadalmi bajokat, hanem a társadalmi struktúra gyors és erőszakos felbolygatásával.

Ám ehhez az értelmezéshez további koncepciók is kellettek. Andorka Rudolf az elidegenedés - már közvetlenül politikai kategóriáját vezette be⁶. Magam az individuáció, a kulturális modernizáció, illetve a szerepformák innovációs feszültségei, illetve a szocializációs zavar koncepcióival próbálkoztam, a látványosan erősödő „fogyasztói” mentalitás és hedonisztikus önérvényesítés trendjeit figyelve, illetve a házassági kapcsolatok zavarainak és a válásoknak a szaporodását látva, vagy a női és férfi szerepek bizonytalanságait, továbbá a családi és közösségi szocializáció mintáinak gyengülését, elégtelenségét, a fiatalok növekvő „átengedését” a (mind gyakrabban kontra-kulturális) kortárs csoportoknak⁷.

⁴ Erről szólnak tanulmányaim a „tbz” kutatás bulletinjeiben és különböző más kiadványaiban, illetve az 1. jegyzetben említett kötetekben.

⁵ Mint előbb, illetve Münnich I.-Moksony F. (szerk.): Devianciák Magyarországon. Budapest, 1994, Közéleti Kiadó.

⁶ Az előző pontban említett kötetben, illetve Andorka Rudolf: Merre tart a magyar társadalom? Lakitelek, 1996, Antológiai Kiadó.

⁷ Különböző tanulmányaim szólnak erről, ezek három mentálhigiénés tanulmánykötetemben (1994, 1995, 1998) és Tanulmányok az orvosi szociológia és társaslélektan köréből című kötetemben találhatóak (1994 és 1995 - lásd Irodalom)

Már a politikai változás után mertem csak megírni az identitással kapcsolatos következtetéseimet, amelyekre erőteljesen hatott a szimbolikus interakcionizmus szemlélete, Krappmann és Habermas megközelítése, és természetesen a saját pszichiátriai és pszichoterápiás gyakorlatom pszichoanalitikus látásmódja⁸. Úgy véltem, a nagy individuációs feszültségű egyéni identitásfejlődés nálunk szükségképpen szervezetlen, hiszen minden más hasonló társadalomhoz képest nagyobb mértékben sérültek az önazonosság természetes szociokulturális alapjai, összetevői, mégpedig többgenerációs folyamatban. A Kárpát-medencében szinte minden családnak valamikor titkolnia, elfojtania kellett a társadalmi hovatartozás meghatározó tényeit, amelyek pedig más társadalmakban emberi kötelékek, magatartásminták, kontextusok, kultúra forrásai. Ha a századfordulótól haladunk, ilyen tény a nemzetiségi eredet (tót, oláh stb., de a monarchia liberalizmusa ellenére a zsidó vagy sváb származás is), a nem nemesi származás, a paraszti gyökerek, majd Trianon után az új határokon kívül élők között a magyarság, 1919 után a zsidó származás vagy a baloldaliság, a zsidótörvények, illetve a háború idején az ide menekültekkel együtt millióssá nőtt zsidó lakosság ismert kálváriája, a háború után a svábság, nyilasság, a régi államigazgatásban betöltött szerep, a nemesi származás, a „horthysta tiszt” vagy „csendőr” státus, a földbirtokos, a tőkés, a spekuláns, a kulák, a középparaszt („ingadozik” - mondotta volt róla Rákosi), az ellenforradalmár stb. mind olyan múltbeli, a személytől függetlenül létező körülmény a család tagjainak többsége számára, amely közvetlen veszélyt vagy hátrányt jelentett, és amelyet titkol-

ni kellett vagy volt célszerű (ha egyáltalán lehetett), és amelynek jegyében nem volt szabad kapcsolatokat, csoportokat, szervezeteket alakítani, egyáltalán kommunikálni. A kommunista időszak különösen „ügyes” volt a hátrányos címkek megteremtésében, és időnként komoly fantomképeket is tudott gyártani (baloldali elhajló, harmadikutas, naródnnyik, „huligán”, „hőbörgő” stb., az antiszemita, a sovíniszta, a nacionalista, stb. kategóriái mellett).

Mint nemrég Nemeskürty is rámutatott,⁹ más országokban nem tudták ennyire „körbeverni” az identitást, hiszen nálunk eleve tiltott volt a magyarság is (bűnös nemzet - lásd a jaltai egyezményt, a benesi dekrétumokat stb.). A szocialista térben egyetlen vesztes volt Magyarország, a nemzeti identitás mindenütt másutt képviselhető volt (a tisoai Szlovákia is szépen visszabújt a csehszlovák identitásba, és szerves helye maradt a szláv öntudatban), kivéve talán a Szovjetunió egyes részeit, pl. a balti államokat.

Mind a tömegkommunikációban, mind pedig a személyközi kommunikációban homályzóna maradt minden társadalmi és kulturális eredetmeghatározó faktor, és ez sok szempontból most is így van, hiszen ma legalább egymillió egykori pártember, apparatcsik, vezető, katona vagy belügyes kénytelen „lappangani” a nyilvánosság szintjén. A kommunista időszakban ördögi jelenség volt, hogy a gyökereket a gyerekek előtt titkolni kellett, nehogy az iskolában a gyerek „elszólja magát” (mielőtt még a kettős viselkedésnormákra a család kellően kitanítja). Sehoh ennyi gyerek elől nem titkolták nagyszülei, szülei státusát, múltját, vallását, vagyoni helyzetét stb.

A gondolatmenet továbbvihető és eredményesen érvelhető amellett, hogy ná-

⁸ Az alaptanulmány 1991-ben jelent meg a Végekenben (Identitás-problémák a Kárpát-medencében), ez és más tanulmányok a témakörben megjelent: Mentálhigiéné. A lelki egészség társadalmi, munkaszervezeti, pszichokulturális és gyakorlati vetületei. Tanulmánygyűjtemény. Budapest, Animula, 1994

⁹ Nemeskürty István: Nyelvünkben élünk. Tiszatáj, 1998, 52. évf. 12. 78-82. o.

lunk e téren különösen zavaros viszonyok alakultak ki, és különös kommunikációs zárlatok élnek ma is emiatt. „Megbeszéletlen” még az ideológiai célokra oly sokszor és sokféleképpen felhasznált holokausz is, de különösen az az államosítások és kitelepítések időszaka, 1956 és a megtorlás kora, vagy akár az 1989 óta eltelt 10 év, amelynek története nemcsak a privatizáció és a tőkés átlényegülés szempontjából „titkos”, hanem az új politikai elit keletkezéstörténetét illetően is, hiszen „komplexusos” politikai kategóriákba ütközne a társadalmi párbeszéd.

Nem véletlen, hogy a problémák történelmi, kulturális, művészi kategóriákon át jutnak el a diszkurzív síkig (táncházz, „népi” és „urbánus” irodalom, avantgárd stb.).

A tömegkommunikáció szintjén nyílt kommunikáció alig folyik az eredetmeghatározó kategóriák körül, annál inkább a sokszor érthetetlen utalások tömege, a politikai (többnyire inszinuatív) címkézés, az ellenfél vagy a vitapartner rokonítása más politikai vagy közéleti szereplőkkel, akiket már vélhetően sikeresen azonosítani lehetett nemkívánatos, negatív csoportokkal. Parlamenti közvetítéstől irodalom- vagy színházkritikáig, de a „tényfeltáró” zsurnalizmus sokszor ártatlannak látszó megnyilvánulásaiig mindent ez az alaphang határoz meg. Minden közéleti szereplő, de különösen tömegkommunikációs szereplő szándékaiban elkeseredett manipulátor, ám többnyire a hatások szegényes, hiszen a közvélemény általában nem is érti az „innuendó”-kat, és nem is érdekli, látványosan idegenedik el a nagypolitikától (és sok helyen a lokális politikától is), miközben területi, „alapszervezeti” politikai kommunikáció nem létezik.

Igen érdekes és jellegzetes módon „tabu” a politikai hovatarozás, a pártok „fantom-

pártok”, aki a tagságot elvállalja, az általában egyben aktivista is, de azt megszólják, kirekesztik, meggritkul körülötte a levegő. „Tabu”, hogy kire szavaztunk (csak a közvélemény-kutatás anonim válaszaiból tűnik úgy, hogy a győztes párt(ok)ra többen szavaztak, mint a valóságban, vagy a nosztalgikus 1994-es választás utáni időszak eufóriájában sokkal többen vallották magukat egykori MSZMP-tagnak, mint ahány tag a valóságban létezett), még inkább „tabu” hogy kire fogunk szavazni.

Önazonosságot építő (tehát csoportépítő, kontextus- és kultúraalkotó) politikai kommunikáció ma a tömegkommunikációban nem, a közéletben és a magánszférában alig folyik. Zúrzavaraink és identitáspatológiánk - és ebből eredő pszichobiológiai és kapcsolati problémáink - tehát várhatóan nem javulnak. Ilyen szempontból, ha a politikai értékrend negatív tartományában is, de a miénknél erősebb azonosságteremtő folyamatok zajlanak a szlovák, román, szerb, ukrán stb. - ha akarom, mondhatom: - nacionalizmus vagy sovinizmus keretében, de akár a politikai nyomás miatt az ott élő kisebbségek, így a magyar kisebbség körében is.

Nálunk tulajdonképpen folytatódik a politikai harc, ami a kommunista időszakban is megvolt, a hatalomban lévők többé-kevésbé hasonlóan nyugtatják meg magukat, ha a sajtó, rádió, televízió az ő verziójukat sulykolja, mint ahogyan korábban a vezető elvtársak örültek, amikor még a sajtó „kézben” volt, és az ellenzék (a mindenkori ellenzék) is autisztikusan, „önkielégítőesen” kommunikál, hatással, jelek és jelentések rendszerével, kontextusokkal, és a politikai köztudat folyamataival nem törődik. Aki „modem”, azt hivatásos kommunikátorok tanítják, hogyan kell nyakkendőt kötni, elegánsan biccenteni, magvasán szólni. Sem közlésformák, sem tartalmak nem

kapcsolódnak egymáshoz, jóformán nincs együttműködés, konzonzancia, nincs összefüggés a kommunikációk időfolyamatában, és míg a kezdő sakkozó is tudja, hogy bármely bábuval csak akkor célszerű lépni, ha kb. három-négy további lépés is kiszámítható, a politikai kommunikáció szinte a véletlen számgenerátor, az agyaggalambot vagy a teniszlabdát kilövő gép elvei szerint működik - csak az irányt állítják be

Láthatóan politikai kommunikáció minden, ami nem nyers szórakoztatás vagy reklám, a kereskedelmi és kábelcsatornákon is, a hírműsoroktól a glosszáig, riportokig, karcolatokig vagy a humorig (nálunk csak politikai humor létezik). Ez ilyen mértékben nincs így a környező országokban sem (lehetséges természetesen, hogy emiatt sokan a tömegkommunikációt és a nyilvános kommunikációt ott színtelennek tekintetik), de tendenciájában, jellegében a helyzet hasonló vagy ugyanaz. Aggasztó, hogy nálunk a lokális média is túlpolitizált.

A kívánatos nyilvánvalóan valamilyen „párbeszéd” lenne. Nem a vita a baj, tulajdonképpen konfliktusoknak is van helyük a politikai, illetve a közéleti kommunikációban. De valamilyen értékazonosságra, illetve értéktisztázásra, közös kontextusok kialakítására (a különböző érdekcsoportok vagy azonosságképző csoport-hovatartozások kontextusainak alkalmazásán és megértésén át) szükség lenne.

Ilyen párbeszéd nélkül - és ez a jelenkori kommunikációs világ kulcsproblémája - a köztudat nem képes érteni, értelmezni a társadalmat. Ez egyértelműen a kommunista múlt öröksége, ez a múlt ugyanis obskurálta a társadalom alapvető szerkezeti elemeit és működési mechanizmusait. Olyanokat, amelyekről látszólag „orrvérzésig” szólt, mint amilyen a gazdaság, a földművelés és kereskedelem, az egészségügy,

az oktatás, a hadsereg vagy az államigazgatás, de olyanokat is, mint pl. az említett deviancia vagy a nagy (és az 1998. év nemrég közzé -ett KSH-adataiból láthatóan tovább növekvő) magyar halan-lóság és a rossz egészségügyi állapot, a lelki problémák és betegségek növekvő jelentkezése stb. Nem lehet megérteni az egyes társadalmi rétegek leszakadását, a munkanélküliséget és a hajléktalanságot, a cigányság helyzetét stb. Ezek a problémák a polgári demokráciák világában is politikai és tömegkommunikációs diskurzusokban mozdulnak előre, már amennyire előremozdulnak (mert a problémák zöme ott sem megoldható, és e vonatkozásban kell megemlíteni mai helyzetünk egyik rákfenéjét, azt a tényt, hogy a kommunizmus idején elkezdett társadalmi obskuráció miatt Nyugatimádat, illuzórikus demokráciakép élt az emberekben a politikai változás idején, és sok tekintetben ez él még ma is). A nyugati világban sok kérdés körül internacionális és regionális („subsidiarius”) a párbeszéd, a közéleti kommunikáció folyamataiban részt vesz az egyház és az iskola is, a civil szervezetek sokaságával együtt. Nálunk valódi civil szervezet alig van, amiket nálunk annak neveznek, azok gyakran alig rejtett politikai struktúrák, azonban jellegükből eredően „maffiózusok”, merev vezetési viszonyokkal, szoros kontrollal, a demokratizmusnak vagy a szabad partici-pációnak a teljes hiányával. Új civil szervezet akkor keletkezik, ha a vezetőt véletlenül nem választják újra, vagy egy kis csoport kiválik. Egy-egy területen sokszor az azonos profilú szervezetek sokasága működik, egymással csak annyit kommunikálva, amennyi együttműködést a mindenkori paletta árnyalatai között megenged vagy megkíván az adott koalíció vagy a politikai közeledés. Nálunk továbbra is politikai szintér az iskola, és az egy-

ház szinte kizárólag politikai szereplőként próbálja definiálni önmagát, mindkettő folytatja, amit a „szocializmus építésének” évtizedei benne kialakítottak.

Természetesen vannak egészséges és reparatív tendenciák. A helyi közösségek kezdenek éledni, a helyi hagyományok és szokások megjelennek, a társas szerveződések (még legtöbbször a közös érdekek, célok, érdeklődések, szórakozások jegyében) szaporodnak. Bizonyos értékek újraéledni látszanak. Él és talán fejlődik a vallásosság is, mégha a történelmi egyházak befogadó elégtelenségét mutatják a terjedő szekták és a szektaszerű „new age”-mozgalmak. A szociális és emberbaráti segítségnek is kezd bizonyos kultura lenni. Viszont tovább tart vagy még inkább fejlődik a fogyasztói mentalitás, a Thornstein Veb-len által a tőkés világra, az ipari civilizációra jellemző „látványos fogyasztás”, ez nem feltétlen pozitív jelenség. A felzárkózó rétegekben a viselkedés és a kommunikáció mindinkább szabályozott, tudatos, a társadalmi státust fejezi ki, a kívánt „impresszió” keltését szolgálja¹⁰. A társas kapcsolatok, csoporthelyzetek a státus szempontjából belterjesek, kívüllálókkl mind kevesebb a kontaktus. Ez sok esetben az emberi viszonyok személyességének és érzelmi tartalmainak elvesztését is jelenti. Ez sem igazán pozitív jelenség, de tükrözi az elkerülhetetlen érést, változást, amit a teljesítményorientált korszak, a versengés szelleme megkövetel. Egyfajta szocializáció megy végbe e téren, az üzle-

ti-hivatali élet egyen-öltözékét és egyenviselkedését mind többen már fiatal kortól kezdve megtanulják, csakúgy, mint a multinacionális cégeknél a megkívánt dinamizmust, optimizmust, kreativitást a kommunikációban. A leszakadó rétegek kommunikációját továbbra is az önreprezentáció elhanyagolása, a megnyilvánulások tervezetlensége, az öntudatlanul átvett minták ismétlése jellemzi.

A fejlődéssel együtt haladó rétegekben a viselkedést és a kommunikációt nagymértékben befolyásolják más kultúrák értékei és modelljei is, ezeket a nyelvtanulás, a külföldi utak, a külföldi szakmai kapcsolatok és az idegen nyelvű televíziós műsorok közvetítik. Egyfajta innovációs diffúzió a „mcdonaldizáció”, az amerikai hétköznapi kultúra terjedése érzékelhető. Az „amerikanizáció” idegen szavakat és szemantikai tartalmakat is hoz, és a nyilvános kommunikációban csak fokozza a ránk amúgy is jellemző „nyelvzavart”, a sok szövést, mondat-, illetve szövegszerkesztési hibát, megakadást¹¹.

A kommunikáció zavarai tükrözik az identitásfejlődés egyenetlenségeit. Ugyanúgy, ahogy a szociális és kulturális identitás-összetevőkelfojtottsága, tisztázatlansága lehetetlenné teszi a vonatkozó kötédek átélését és a kontextusok asszimilálását és felhasználását a kommunikációban,¹² a közvetlen és személyes politikai, közéleti participáció viszonylagos hiánya nem alakítja ki a nyilvános kommunikáció képességét. Bernstein teorémáját¹³ kölcsön-

¹⁰ Goffman „impression management” koncepciójára utalok.

¹¹ Erről tanulmányok a következő kötetemben: Elmélet és alkalmazás a mentálhigiénében. Újabb tanulmányok a mentálhigiénés szemlélet és az elsődleges megelőzés témaköréből. Budapest, TÁMASZ, 1998

¹² Az említett kötetekben, illetve a közvetlen emberi kommunikációval kapcsolatos könyveimben és tanulmányaimban írok ezekről.

¹³ A Bernstein-elméletéről a nyolcvanas évek pedagógiai irodalmában lehet olvasni, illetve egy szemelvény található: dr. Buda Béla (szerk.): Kommunikációelméleti szöveggyűjtemény. I. rész (Általános kommunikációelmélet) (8. kiadás), Tankönyvkiadó, ELTE-jegyzet, 1989 (A kötet újabb kiadásokban a kilencvenes években is megjelent.)

véve, a hétköznapi kultúra többé-kevésbé „korlátozott” (restricted) „kódját” nehéz átváltani a nyilvánosságban megkívánt „elaborált” kódra. A kényszerszereplések vagy a ritka megnyilvánulási helyzetek ezért gyakran járnak komoly impressziókeltési, illetve beszédbeli zavarokkal, inkongruenciákkal¹⁴. A probléma alapja itt az anyanyelv „identitási” tisztázatlansága, a nyelvújítás a közélet fogalomrendszerét német tükörfordításokkal teremtette meg, és ezek sokszor nem illenek az eredeti magyar mondatszerkesztési szabályokba, és eltérő, sajátos szemantikát is tartalmaznak. Érdekes jelenség, hogy fejlett nyelvművelési, nyelvhelyességi törekvések és mozgalmak ellenére milyen kevés a változás e téren. A rádiós és televíziós beszéd hibaszázaléka óriási, minden más európai nyelvi közegnél nagyobb, az írott nyilvános kommunikáció stílusa rossz, a szaknyelveken vagy a bürokratikus körülményességen („amtschinesisch”) túlmenően. Gond van tehát a nyelvi identitással, pedig ez nem lenne szükségszerű, ez figyelmetlenségből, igénytelenségből, automatizmusokból ered, illetve a nagy emocionális vonzerőt jelentő idegen nyelvi kultúrák hatásának következménye is.

„A magyar kommunikációt illetően meg kell még említeni a fogyasztási világ jellegzetesen diszkurzív formáit. Itt tulajdonképpen csak jelzésekre van mód, de sajtóelemzéssel, összehasonlító vizsgálatokkal itt sok érdekes empirikus eredményhez is lehetne jutni. A kommunizmus időszakában sajátos retorika alakult ki az „életszínvonlról”, ha probléma adódott, azt a kapitalizmusra kellett hárítani (pl. az olajválság „begyűrűzött”), a hazai viszonyok mérlegelésekor mindig kellett mondani a pozitív intézke-

déseket is („aki árt mond, mondjon bért is”). A szerzés többnyire illegális úton történt, tehát a vagyont rejtteni kellett. A magánéleti kommunikációban a konzumszfé-
ra aránytalanul nagy teret kapott, sok esett az „ügyesen” (olcsón, csempésze, kapcsolatok révén stb.) megszerzett külföldi fogyasztási cikkekről, hiányzó árukról, ezek előteremtése státuszszimbólum értékű volt, jelképes rangsorokba helyezkedett. A legkisebb gazdasági nehézség felmerülése komoly kritikát váltott ki a hatóságokkal, kormánnyal, rendszerrel szemben, és ritualizálódott a panaszkodás (a „sírás”). Nyugdíjasok között pl. a megélhetési nehézségek szinte „small talk” szerepet kaptak a mindennapi tranzakciókban. A rejtett „cseregazdaságot” is rejtteni kellett, így a beszerzési kapcsolatokat az emberek nem fedték fel. A „cseregazdálkodás” a Szovjetunióban és több más kelet-európai országban még nagyobb mérvű volt, ott viszont a szerzés csekély lehetőségei miatt a panaszkodás kevésbé volt jellemző (inkább az irigység, a „szomszéd tehene is” effektus). A rendszerváltozáskor az „életszínvonal” diskurzusoknak nagy politikai töltete lett (lásd taxisbloká, sztrájkok, tüntetések), a téma tehát nyíltan po-litizálódott, de töltete ma már láthatóan csökken, a sztrájkokkal, demonstrációkkal az ellenzékiek is óvatosan rokonszenveznek, a közvélemény inkább érdektelen vagy türelmetlen. Az új gazdagok őrző-védő szolgálatokkal, technikával védekeznek a rossz közbiztonság ellen, a leszakadó rétegekben a panaszkodást valamiféle csendes belenyugvás váltja fel (mivel a negatívumok már szinte „természetessé” válnak, és nincs hivatalos „sikerpropaganda”, nincs tehát a panaszkodásnak politikai kontextusa), a vállalkozások túlnyomó többségét jellemző illegitim tevékenység

¹⁴ Az említett források, illetve az Elmélet és alkalmazás a mentálhigiéniében című kötet Kommunikáció című részében található írások.

viszont kezd igazi tabu lenni, amiről csak az üzlettársak, „bűntársak” tudhatnak (adócsalás, csempészet, vámügyek stb.). A már említett „látványos fogyasztás” az egyívásúak, a komparatív referenciacsoporthoz számra szól, a tágabb környezet irányában gyakran rejtett. Érdekes - vizsgálatra érdemes - kérdés a normatív referenciacsoporthoz, illetve a vélemény vezetőikkel, modellezési személyiségekkel folyó kommunikáció, ennek feldolgozása a családban vagy a szoros üzlettársi, baráti relációkban. Továbbá sajátos, de diszkurzív összefüggéseiben kevésbé feltárható kérdés a közbiztonság, vagyonbiztonság, illetve az ezzel kapcsolatos jogviszonyok, rendőrségi és bírósági, illetve büntetés-végrehajtási tevékenység mint politikai, közéleti és magánéleti kommunikációs téma.

Tulajdonképpen mindez további kutatást igényelne összehasonlító perspektívában. Az összehasonlítás azt jelenti, hogy a kvalitatív, diszkurzív értelmezés, leírás szintjén a magyar helyzet összevethető a szlovákkal, csehvel, ukránnal, oroszokkal, románokkal, de esetleg a szlovénokkal, horvátokkal is. A különböző kommunikatív megnyilvánulások, témák jellege, mértéke, helyiértéke, stb. is minősíthető lenne. Végül soron a diszkurzív világ összefüggésbe állítható az elemzésekben az identitással, annak keresztmetszeti valóságával és önszervező célképzeteivel és értékszempontjaival.

Függelék

Magyar identitásproblémák

IDENTITÁSPROBLÉMÁK ÉS KIALAKULÁSI MECHANIZMUSAIK

1. Az identitás korai károsításához vezető jellegzetes társadalmi folyamatok általában migráció gazdasági változások asz-

szimuláció politikai diktatúra menekült státus forradalmak, háborúk üldöztetés (migráns és vendégmunkások, stigmatizáció katonaság, fogságok, kitelepítések elnyomás internálás, közjogokból való kizárás kirekesztés (táborok) egzisztenciális fenyegetettségek.)

2. Az identitás korai károsításának Kárpát-medencei lehetőségei 1900-tól 1920 előtt idegen eredet, zsidóság, svábok, szociális származás (pl. paraszt), proletár, illetve marginális helyzet 1920 után menekültek, foglyok, zsidók, kommunisták, magyarok (környező országokban), cigányok, parasztok a háború idején zsidók (diszkrimináció, sárga csillag, gettó, táborok, menekülés, munkaszolgálat), katonák és foglyok 1945 után civil foglyok, hadifoglyok, nyugatosok, nyilasok, menekültek, svábok, kitelepítettek, internáltak, osztályellenség, maszek, kulák, középparaszt, polgári, kizártak, 56-osok (akiket „hőbör-göknék és huligánoknak” bélyegeztek), vallásosok, a származás „nem O. K.” változatai, disszidáltak és hozzátartozóik stb.

A társadalmi eredet mint kommunikációs zárlat, az önértékelés tartós traumáját, károsodását jelentheti, amelyet csak hosszabb távon és gyakran akkor is csak hiányosan lehet feldolgozni. A károsító hatások általában növelik a vulnerabilitást, nehezítik a coping mechanizmusokat, csökkentik a szociális támogató háló erejét; - az identitás fejlődésével párhuzamosan a stressz mindinkább az identitás szerkezetén át érvényesül, elsősorban az önkép, az önértékelés, az önhatékony elemek át.

3. Az identitást meghatározó tényezők és az ismert károsító hatások

Életkori szakasz	Az identitást meghatározó tényezők	Az ismert károsító hatások, közvetlenül
korai gyermekkor	anya, család, primary group	anyakapcsolat hiánya, korai traumák
ödipális korszak	család, rokonság, közvetlen emberi környezet	anyakapcsolat hiánya, korai traumák
8-10 éves kor („decíziós korszak”)	család, környezet, iskola, peer group	családi titok, válás, szociális eredetproblémák
serdülőkor	család, kortárs csoportok, referencia, nemiség, felnőtt szerepek	teljesítményzavarok, beilleszkedési nehézségek, konfliktus
fiatal felnőttkor	párkapcsolatok, státus, munka, saját család	önértékelési károsodás, izoláció, fixáció
felnőtt egzisztencia	saját család, munka, életesemények	frusztrációk, stresszek, veszteségek, traumák
midlife crisis	egzisztencia, életesemények	frusztrációk, stresszek, veszteségek, traumák
öregedés	szociális integráció, veszteségek	frusztrációk, stresszek, veszteségek, traumák

4. Az identitásfejlődés korai folyamatai

Önkategorizálás

Identifikáció és dezidentifikáció

Önvalidálás

Beilleszkedés a kortárs csoportba az identitás jegyében

Referenciacsoportok - komparatív és normatív

A családkép kognitív feldolgozása

Családi mítoszok

Családi titkok

„Kettős egzisztencia” a család és a mérvadó környezet érték- és normakülönbségeinek kezelése

5. A korai károsítás mechanizmusai

Figyelem- és szeretethiány

Szexuális abuzus

Fizikai abuzus

Izoláció

Az önértékelés traumatizációja

Hátrányos szociometrikus helyzet

„Non O. K.” pozíciók - Berné, Harris

Tranzakcionális diszkvalifikáció

Double bind

Stigmatizáció

„Coming out” - a „non O. K.” identitás elfogadása

Az identitás korai károsításának egyik csomópontja a „hozott tulajdonságok” feldolgozásának akadályozása, pl. testi hiba, fogyatékoság, külső, származás, vallás, családi helyzet, szociális státus és deprivációk.

ÖSSZEFOGLALÓ

A tanulmány kísérlet a magyar kommunikációs kérdések megértéséhez. A szerző korábbi tanulmányaiban érvelt amellett, hogy a magyar morbiditási és mortalitási helyzet és a deviáns magatartásformák gyakorisága összefügg az utóbbi 100 év magyar politikai viszonyainak sajátosságaival, amely a lakosság nagy részében tiltotta, tabuvá tette a szociokulturális eredetmeghatározó ténye-

zőket. Ez a gyermekkori szocializációfolyamatát zavarhatta meg az identitásfejlődés szenzitív szakaszaiban, más kelet-európai országoknál nagyobb mértékben. A tanulmány leírja a magyar köz- és magánéleti kommunikáció számos zavarformáját, amely részben még e korábbi hatások, ezen belül a kommunista társadalmi rendszer viszonyainak következménye. Kulcsszavak: identitás, kommunikáció, tabuk, szocializáció, nyilvános diskurzusok.

SUMMARY

This study is an attempt to understand issues of communication in Hungary. In previous studies the author collected arguments which support the conclusion that the unfavourable morbidity and mortality situation in the country and the high rate of deviant behaviour is connected with the fact that the political circumstances in the last hundred years had repressed and made taboo the sociocultural roots (class, religion, ethnicity, wealth, family history, etc.) of the majority of the population. This impaired the socialisation process of children, traumatising the critical, sensitive periods of the development of identity in an extent larger than in other countries of the Eastern Block. The study outlines the main forms of disturbance of the Hungarian public and private communication, claiming that these are still consequences of this repressed milieu, especially the Communist era.

Keywords: Identity, Communication, Taboo Topics, Socialisation, Public Discourses

IRODALOM

A szerző a témakörhöz kapcsolódó szakirodalmi anyagokkal készséggel áll az érdeklődők rendelkezésére. A szerzőnek a

tanulmány témájához kapcsolódó további írásai:

Elsősorban:

Identitásproblémák a Kárpát-medencében. A magyar lelki bajok történelmi-politológiai háttértényezői. Végeken, 1991 3. szám 3-8. o.

Mentálhigiéné. A lelki egészség társadalmi, munkaszervezeti, pszichokulturális és gyakorlati vetületei. Budapest, 1994, Animula, 12. fejezet, 107-114. o. Ezen belül is főleg: Az identitás fogalom a szociálpszichológiában (Problématörténet, fogalomkritika, perspektivikus értelmezési kísérlet) (11. fejezet, 103-105. o.), valamint: A magyar azonosságtudat dilemmái. (13. fejezet, 115-119. o.)

További írások:

A magyar mortalitási és morbiditási helyzet néhány szociálpszichológiai tényezője. In A mentálhigiéné szemléleti és gyakorlati kérdései. (Újabb tanulmányok). Budapest, 1995, TÁMASZ, 6. fejezet, 34-38. o.

A trauma szociális természete. Az identitás károsításának stációi. In Virág Teréz (szerk.): Elhúzódó társadalmi traumák hatásának felismerése és gyógyítása. Budapest, 1997, Animula, 107-114. o.

Szemléleti keretek: Füredi J. (szerk.):

A pszichiátria magyar kézikönyve. Budapest, 1998, Medicina.

4.1. Pszichopatológiai modellek, 73-90. o.

5.1. A megelőzés és az egészségvédelem perspektívái a pszichiátriában (második szerző: dr. Veér András), 605-626. o.

Aspects of positive mental health - steps for individuals and families. In D. R. Trent-C. A. Reeds (eds.): Promotion of Mental Health. Vol. 5. 1996, Avenbury; Aldershot, Brookfield, Hong Kong, Singapore, Sydney, Ch. 15., 147-154. o.